

**„HISZEK AZ IGE
DIADALMAS EREJÉBEN!”**

Tanulmányok Fekete Károly
60. születésnapja alkalmából

А

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
14. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán rektor

**„HISZEK AZ IGE
DIADALMAS EREJÉBEN!”**

Tanulmányok Fekete Károly
60. születésnapja alkalmából

Szerkesztette: Bodó Sára és Horsai Ede

∕

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2020

„Hiszek az Ige diadalmas erejében!”
Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából
Szerkesztők: *Bodó Sára és Horsai Ede*

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok
14. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Kustár Zoltán rektor

ISSN: 2416-3570
ISBN: 978-615-5853-23-4

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2020

© Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Minden jog fenntartva

A borítón található kép részlet *Szilágyi Imre* grafikusművész által
Fekete Károly püspök 60. születésnapjára készített rézkarc ex libriséből.

A kötetben található illusztrációkat *Tamus István* grafikusművész készítette.

Fotó: *Barcza János*

A szöveget gondozta: *Tóth Erika*

Technikai szerkesztő: *Mikáczó Kamilla*

 magyar
nyomdaipari
szövetség

A kiadvány a debreceni könyvnyomtatás négy és fél évszázados
hagyományait őrző Alföldi Nyomda Zrt.-ben készült a 2020. évben
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Dr. Fekete Károly

— |

| —

— |

| —

TARTALOMJEGYZÉK

TABULA GRATULATORIA	11
BEKÖSZÖNTŐ	
<i>KUSTÁR ZOLTÁN:</i> „Hiszek az Ige diadalmas erejében!”	17
KÖSZÖNTJÜK A ROKONT ÉS BARÁTOT!	
<i>FEKETE GYÖRGY:</i> Több mint barát	23
<i>GAÁL BOTOND:</i> Egymás közeli sors	27
KÖSZÖNTJÜK A TUDOMÁNYOS PÁLYATÁRSAT!	
<i>KOZMA ZSOLT:</i> Megbocsátás	37
<i>WOLFGANG RATZMANN:</i> A nosztalgia és a tudományos-történeti feldolgozottság között	55
KÖSZÖNTJÜK OKTATÓTÁRSUNKAT A DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEMEN!	
<i>KUSTÁR ZOLTÁN:</i> „Ha elenyészik is testem és szívem...”	71
<i>NÉMETH ÁRON:</i> Zsoltártextusok a szószéken	85
<i>PERES IMRE:</i> A Bárány menyasszonya	103

<i>LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA:</i> Az új világ Jel 21,1-8	119
<i>HODOSSY-TAKÁCS ELŐD:</i> Júdeaiak Babilonban	135
<i>KÓKAI-NAGY VIKTOR:</i> Pál tanítása az úrvacsoráról az 1. Korinthusi levél alapján	147
<i>KOVÁCS ÁBRAHÁM:</i> Kijelentés, Szentírás és a dogma a 19. századi magyar teológiai vitákban	159
<i>FAZAKAS SÁNDOR:</i> Közösséggé formálódás a <i>reformatio vitae</i> jegyében	179
<i>KOVÁCS KRISZTIÁN:</i> Dietrich Bonhoeffer, a zenész teológus	199
<i>HÖRCSIK RICHÁRD:</i> A vallásszabadság és nemzeti függetlenség kálvinista gyökerei 1848/49-ben	213
<i>BARÁTH BÉLA LEVENTE:</i> Ferenc József és a magyarországi reformátusok, különös tekintettel az egyházalkotmány ügyére	223
<i>BODÓ SÁRA:</i> A bátorítás jelentősége a katechézisben	237
<i>HODOSSI SÁNDOR:</i> Kik tanítanak a református iskolákban?	253
<i>KIS KLÁRA:</i> Az erőszak értelmezésének változásai a keresztyénség történetében	265
<i>HORSAI EDE:</i> Cathedra	275
<i>HÉZSER GÁBOR:</i> A vigasztalásról	285
<i>GAÁL SÁNDOR:</i> Missziói feladatok és lehetőségek	295
<i>GONDA LÁSZLÓ:</i> Az egyház missziói természetéről	303
<i>SZABÓNÉ KÁRMÁN JUDIT:</i> Debreczen cigányai	327
<i>BEREK SÁNDOR:</i> Cigány/roma zenei és színpadi reprezentációk	339

KÖSZÖNTJÜK KOLLÉGÁNKAT
A TESTVÉRINTÉZMÉNYEKBEN!

KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

<i>BALLA PÉTER:</i> Elhívás az Újszövetségben	355
<i>KOCSEV MIKLÓS:</i> A háromdimenziós „pálya mérete”: teológus – professzor – egyházvezető	365
<i>LITERÁTY ZOLTÁN:</i> Ambivalenciák a prédikátor személye körül	379
<i>NÉMETH DÁVID:</i> A keresztyén nevelés antropológiai alapjai	391

SÁROSPATAKI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA

<i>FODORNÉ NAGY SAROLTA:</i> A Makkai-féle „bocher-iskola”	425
<i>KÁDÁR FERENC:</i> A prédikáció helye az egyház életében	439

PÁPAI REFORMÁTUS TEOLÓGIAI AKADÉMIA

<i>NÉMETH TAMÁS:</i> Misszió, teológia, egyház egysége mint a megújulás feltétele	449
<i>VLADÁR GÁBOR:</i> „A kegyelemmel megerősített szív” (Zsid 13,9)	465

EVANGÉLIKUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM

<i>HAFENSCHER KÁROLY:</i> Istentisztelet és elektronikus média	483
<i>SZABÓ LAJOS:</i> Milyen a jó igehirdetés?	503

KOLOZSVÁRI PROTESTÁNS TEOLÓGIAI INTÉZET

<i>BUZOGÁNY DEZSŐ:</i> 1568 – mítosz vagy valóság?	519

<i>KÁLLAY DEZSŐ:</i> Elkötelezetten	525
<i>ŐSZ SÁNDOR ELŐD:</i> Tiszántúli püspökökhöz köthető könyvek az erdélyi gyűjteményekben	543
A KÖTET SZERZŐI	553
FEKETE KÁROLY FONTOSABB PUBLIKÁCIÓI	557
A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI	563

KOVÁCS ÁBRAHÁM:

Kijelentés, Szentírás és a dogma a 19. századi magyar teológiai vitákban¹

A Schleiermacherrel elinduló liberális teológia komoly kihívást jelentett a hagyományos teológiai gondolkodás számára. A tradicionális teológia Jézust mint Messiást, azaz Krisztust azonosította a Kijelentéssel, míg az új, modern teológia nem tudott mit kezdeni a Credo krisztológiai állításaival. Ennélfogva sokan a kijelentést nem a Megváltó személyére vonatkoztatták, hanem céljuknak megfelelően inkább a Bibliára, azaz a Szentírásról mint kijelentésről beszéltek, igaz, sajátos értelemben. A Németországból kiinduló irányzat több területen is „újat” hozott, így az inspirációtan megítélését illetően is. A híres német teológus különbséget tett a Szentírás és a kijelentés között. Az inspirációt úgy értelmezte, mint olyan történet, ahol az emberi tényező is megjelenik, és közben behelyezte azt a Szentlélek egységet munkáló, sokféle tevékenységébe. Ebből fakadóan nem szó-, illetve írásinspirációról beszélt, hanem személyi inspirációról. Ennek köszönhetően a kialakuló liberális teológiában az „inspiráció elsősorban nem a Szentírásnak, hanem az íróknak a tulajdonsága, és pedig habituális tulajdonsága. Más szóval az inspiráció a Szentléleknek nem egy momentán aktusát vagy különös adományát, hanem állandó és folytonos vezetését és befolyását jelenti, amely a szentírók egész apostoli tevékenységére kiterjed”.² Gennrich rámutatott arra, hogy több területen is nyitottan maradt a schleiermacheri kijelentés fogalma. Egyrészt az egész teológiai rendszerre, így e doktrínát nézve is jellemző rá a fogalmi bizonytalanság. A vallásról megfogalmazott gondolataiból fakadóan a keresztyén hittételeket mint a kedélyállapot ki-

1 Ezt a tanulmányt ajánlom prof. dr. Fekete Károly püspök úrnak, a dogmatika tanszéken volt korábbi, kedves elődömnek tisztelettel és szeretettel születésnapja alkalmából. A munka egy korábbi írásom újragondolt és bővített változata.

2 BAKOS, Lajos: *A Szentírás ihletettsége* (Pápa: Főiskolai Nyomda, 1943), p. 98. Ez a könyv kiváló összefoglalása a témának, azonban a magyar teológia és dogmatikai gondolkodás kijelentésre vonatkozó forrásirodalmát nem járta teljesen körül. Sok-sok szereplő nem kerül megemlítésre. Mégis, értéke egészen kiváló, rövid, velős elemzéseket ad a kijelentés tárgyában a kiválasztott személyek teológiai munkáiról, mint például Tóth Ferenc, Kiss János és mások.

fejezéseit mutatja be.³ Ezt a szemléletet veszi át a magyar liberális teológia is, mint látni fogjuk. Schleiermacher panteista istenfogalma nagyon szorosan összefügg azzal, hogy a bibliai kijelentés fogalmát nem sikerült élesen és egzakt módon megrajzolni, illetve körülhatárolni. Ebből következett az is, hogy „Isten Igéjének, a Szentírásnak és az inspirációnak a fogalmát nem tudta a kijelentésfogalommal megfelelő és helyes összefüggésbe hozni.”⁴ Gennrich helyesen arra is rámutatott, hogy a Szentlélekről szóló tanítása szerint az nem úgy jelent meg, mint önálló személyes Lélek, amely szemben áll az emberi lélekkel, hanem elég bizonytalanul lett felvázolva, és azt a keresztyén egyház közszellemének nevezte. Ez a dogmatikai lebegtetés, azaz bizonytalanság is az ő panteisztikus istenfogalmából érthető meg. Schleiermacher nemcsak teológiát, hanem inkább egyfajta keresztyén vallásbölcseletet kreált. Inspirációtanát egyrészt az Ószövetségre is nehéz volt alkalmazni, mert azt szerinte csak a zsidó és nem a „keresztyén közszellemből” létrejöttek lehetett tekinteni. Éppen a saját táborából éri majd őt kritika. A modern teológiai gondolatok nagykövete, Strauss szintén rámutatott, hogy álláspontjából az is következik, mely szerint az újtestamentumi iratok csupán az abszolút szellem termékeinek tekinthetők. Ezzel a keresztyén kijelentésfogalom relativizálódott. Magyarán a muszlim ugyanúgy kijelentheti ezen az alapon, hogy az ő szentírása, a Korán az isteni szellem ihletésének a következménye.⁵ A közvetítő teológus, Twesten igyekezett kibékíteni Schleiermacher tanítását az ortodox tannal. Azonban erre az állásfoglalásra igen eltérő reakciók alakultak ki mind a konzervatív oldalon, mind pedig az újjító szándékkal és hihetetlen küldetéstudattal bíró új, modernnek is nevezett teológiában.

Bakos nagyon jól összegezte munkájában, hogy R. Rothe,⁶ C. J. Nitzsch⁷ és mások is Schleiermachert követve az ún. perszonális inspirációra tették a hangsúlyt, és Isten kijelentésének értelmezését antropológiai meghatározottság alá helyezték. Mindezt úgy valósították meg, hogy az ember került központba, azaz vallástudományi antropológiát műveltek, nem pedig teológiát. Így történhetett meg az, hogy az Isten és az isteni az ember vallásossága alá lett rendelve, mivel a liberális állásfoglalás szerint ami megfogható és leírható, az egyedül az ember vallásos érzése, világa. Isten és a transzcen-

3 GENNRICH, Paul: *Der Kampf um die Schrift in der Deutsch-evangelischen Kirche des neunzehnten Jahrhunderts*. (Berlin: 1988), p. 30.

4 GENNRICH, p. 30.

5 GENNRICH, pp. 31–32.

6 ROTHE, R.: *Zur Dogmatik* (Gotha, 1863).

7 NITZSCH, C. J.: *System der Christlichen Lehre* 6. kiadás (Bonn, 1851), p. 64. kk.

dens nem tartozhat a tudomány körébe. Ezen kihívással szemben indult el Philippi és Beck közvetítőnek tekinthető inspirációtana, amely gyakorlatilag felújította a régi, tizenhetedik században megfogalmazott ortodox tant – kissé leegyszerűsített formában. Jó tudnunk, hogy François S. R. L. Gaussenel indult el az a folyamat, amely az előző két rendszerrel nem értett egyet és a klasszikus tanokat újította fel, amelyet szerzőktől függően eltérő nevezésekkel jelöltek. Sokan az általa elindított kritikát szigorú ortodoxianak tartják. Ő a genfi teológián a magyarok által jól ismert Merle D'Aubigné egyháztörténésszel együtt tanított 1834-től. Ehhez az irányzathoz sorolható a svájci francia teológus mellett W. Kölling, és W. Heyns, az amerikaiak közül a Princetoni Benjamin Breckinridge Warfield, a hollandok közül J. N. Voorhoeve,⁸ A. Kuyper és H. Bavinck. Ezek az ortodox teológusok hatással voltak a magyar református egyház teológiájára is. A Debrecenben egyház- és dogmatörténetet oktató Balogh Ferenc, aki sokszor a dogmatikaoktatási feladatait nem annyira ellátó főjegyző, Tóth Sámuel helyett gyakorlatilag „dogmatikusként” polemizált a kortárs modernnek nevezett irányzatokkal, kapcsolatban állt az összes konzervatív evangéliumi irányzattal és az evangelikál, valamint pietista kegyességet gyakorló teológiai körökkel. A fenti konzervatív irányzatokat ő közvetítette Magyarországon.⁹ Egy későbbi generációra pedig Budapesten Kuyper és Bavinck tolmácsolója Sebestyén Jenő lett.

A szigorú ortodoxia a közvetítőnek tekinthető teológiai állásfoglalással sem volt elégedett, amelyet L. Gaussen fogalmazott meg az 1840-ben a *Théopneustie, ou pleine inspiration des Saintes Écritures*¹⁰ megjelent művé-

8 KENESSEY, Béla: „Látogatás a Nederlandse Zendingsvereening...”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, továbbiakban: *PEIL*, 48. (1882). 1540–1546. A későbbi erdélyi püspök 1907-től (1858–1918) tanulmánya megemlíti a konzervatív Voorhoeve hatását (p. 1543). Ezt írta: „A külmiszió érdekében két nagy misszionárius társulat működik: az »Utrecht-sche zendingsvereeninging és a Nederlandsche zendeling-genootschap. Ez utóbbi 1797-ben alapított. Azonban az egylet elöljárósága, vezetői később a grönningeni negatív iránynak, mely Krisztust nem ismeri el metafizikai értelemben Istenfiának, hódoltak, s ily irányban képezték növendékeiket is. Az egyház buzgóbb hívei, látva a sülyedést, erős agitációt indítottak meg az egylet ellen s Voorhoeve (†1881. március 19.) erélyes munkássága meg is törte ez irányt, s a régi egyesületet nemcsak reformálta gyökeresen, hanem azt meg is szüntette 1858 dec. 2-án életbe léptette a »Nederlandsche zendingsvereeninging«-et. Ennek misszionárius képzőintézete s az egylet központja van Rotterdamban.”

9 KÖLLING, Wilhelm: *Geschichte der arianischen Häresie bis zur Entscheidung von Nikäa 325; Nebst einem Anhang: Die Kirchenpolitik Constantin des Grossen und Friedrich Wilhelm IV., eine historische Parallele* (Gütersloh: E. Bertelsmann, 1874). Ez a kötet megtalálható D643y jelzet alatt a TtREK Nagykönyvtárában. Minden bizonnyal Balogh Ferenc szerzeménye.

10 Ez a kötet megtalálható angolul a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (*Theopneustia. The plenary Inspiration of the holy Scriptures deduced from in-*

ben. A svájci teológus itt elveti a modern újításokat és a régi inspirációelméletet veszi újra elő. Szerinte csak ez tudja biztosítani a Biblia, azaz a Szentírás isteni tekintélyét, amely véleménye szerint csalhatatlan. Ez a munka a tübingeni történetkritikai iskola erőteljes előretörésekor jelenik meg, mintegy általánosságban reakcióként az akkor meg-, illetve felerősödő liberális teológiára. Gaussen és Kölling munkái meghatározó mérföldkövet jelentettek a konzervatív, hagyományos református teológiai gondolkodás számára a tizenkilencedik században.¹¹

Daubanton véleménye szerint Gaussen arra törekszik, hogy kimutassa, a Biblia minden egyes fejezete, azaz a teljes Szentírás egészében az Istentől származott. Kizár minden olyan *racionalizáló* kísérletet, amely a Szentléleknek a bibliai írókra gyakorolt hatását lélektani szempontból elemzi és így akarja érthetővé tenni a Bibliát a modern ember számára. Szerinte a „Biblia olyan könyv, amelyet Isten diktált.”¹² Inspirációtana vallja, hogy Isten Lelke által a Szentírás szerzőire titokzatos hatást gyakorolt. Ebből fakadt az a „felismerés”, hogy a Biblia írói úgy írtak, hogy a Szentlélek még az egyes szavak *leírásakor* is vezette őket, és így minden tévedéstől megóvta a szerzőket.¹³ Gaussen vallja, hogy a próféták, az apostolok és az evangéliumok írói – miközben leírták a Szentírás könyveit – a „Szentlélek kényszerítő hatása alatt álltak úgyannyira, hogy így az Isten dolgait nem olyan szavakkal adták elő, amelyeket emberi bölcsesség, hanem olyanokkal, amelyeket a Szentlélek tanít.”¹⁴ Érvelésében kifejti, hogy azon tény, miszerint egy fejezet vagy egy szó a Bibliához tartozik, elégséges arra, hogy azt istenileg jónak tartsuk hitünk által. Teológiai érvelésének belső logikája egyfajta sajátos dogmatikai interpretációt mutat, azaz „Isten a teremtéshez hasonlóan a Biblia felett is elmondta: látám, hogy minden, amit teremtettem, ímé az igen jó”.¹⁵ Ebbe a nyugat-európai teológiai diszkurzusba kapcsolódott be a magyarországi

ternal evidence, and the Testimonies of Nature, History and Science) E-1868 jelzet alatt, valamint franciául is az alábbi jelzeten „Kolligátum 2-17.862”. Ez a kizárólag francia nyelven írt gyűjtemény nagyrészt svájci református evangélikál, pontosabban a *Réveil* köréhez tartozó ortodox tanokat valló szellemi kör terméke. S ezzel állt kapcsolatban Balogh Ferenc egyház- és dogmatörténetet oktató professzor. Az anyag valószínű az ő hagyatékából került a Nagykönyvtárba. Azonban ennek feltárása, igazolása még folyamatban van.

11 F. E. DAUBANTON, *De Theopneustie der Heilige Schrift. Referaat po de jaarlijksche vergadering der Predikanten-Vereening, den 26-en April, 1882, Te Utrecht*. i. m., 35. 1. idézi BAKOS, *A Szentírás*, p. 108.

12 BAKOS, p. 118.

13 Ibid.

14 Ibid.

15 Ibid.

liberális teológia és a vele szembehelyezkedő, szépen lassan önálló teológiai látását megfogalmazó debreceni újortodoxia is, amely válaszként jelent meg az ún. vallástudományi teológiára.¹⁶

A magyar liberális teológia szerint a teljes Bibliát nem Isten Szentlelke ihlette. Hétköznapi emberek közöltek vallási gondolatokat, és némely esetben voltak ihletett gondolataik is: ez utóbbiak az emberben lévő isteni Szellem megnyilvánulásai. A hazai liberálisok nem tudták elfogadni azt a keresztyén hitvallási tételt, hogy Isten Lele ihlette a Biblia íróit, továbbá, hogy Isten az ő akaratát különösképpen, legteljesebb módon Jézus Krisztusban jelentette ki. Isten Igéjét sokkal tágabban értelmezték, mint a hagyományos teológia. Kovács Albert megfogalmazása szerint Isten Igéjén „értjük Istennek minden nyilatkozatát a természeti és erkölcsi világban: tehát mindazt, amit a Biblia, a történelem, a természet, művészetek, tudományok, a magán-, a családi, a társadalmi, a polgári és az egyházi élet nyújt.”¹⁷

A liberális kritika három fő irányból érkezett a teológia területére: a történetkritika, a filozófia és a természettudomány területéről.¹⁸ A mindhárom területről jövő bírálat közös alapja az emberbe, a haladásba, a fejlődésbe és az észbe vetett határtalan optimizmus volt. A különféle tudományos eszköztárral dolgozó liberális teológiának elkerülhetetlenül el kellett jutnia a Biblia mint egységesnek tartott kánon problémájához is. A kiváló német tudós, Baur kijelentette, hogy a liberális „öntudat először áttörte a dogmák korlátját, most meg természetszerűen át is kellett törnie a Szentírás korlátjait is, amely a dogmák kiindulópontját képezte”.¹⁹ Ezzel a lépéssel elkezdte feszegetni a Biblia ihletettségének kérdését. A Hollandiában doktorátust szerzett Kovács Ödön a *Protestáns Tudományos Szemle* hasábjain kifejti, hogy már Schleiermacher kijelentette: a kánonról szóló tant ki kell emelni a

16 KONCZ Sándor, *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlásai*, Tanulmányok a Rendszeres Teológia és Segédtudományai köréből 6. (Debrecen: Csuka Nyomda, 1942) és MÁRKUS Jenő, *A liberális szellem a református egyházban. A magyar református liberális teológia* (Budapest: Kálvin Kiadó, 2005). A liberális teológiához lásd a két kötet vonatkozó részeit.

17 KOVÁCS, Albert: *Homiletika*. Kézirat. Budapest, 1887. (Ráday Könyvtár Kézirattára, K.1.798) p. 74.

18 KOVÁCS Albert, „Hogyan állott elő az új hit? III.” *Protestáns Tudományos Szemle* (továbbiakban *PTSZ*) 2. 22. (1870. november 6.), 342–346. (p. 343). Kovács itt a három területet a következőkben jelöli meg: exegetikai, azaz bibliai tudományok, összehasonlító vallástudomány és a természettudományok, amelyek után a negyedik elem, a spekulatív filozófia mintegy következmény jelenik meg. Érvelése nagyon hasonlít testvére, Ödön felfogásához, aki a vallásbölcseleti reflexiót csak a történeti kutatás után tartja lehetségesnek.

19 F. C. BAUR, *Vorlesungen, über die christliche Dogmengeschichte*, vols 3 (Leipzig: 1865–67), III. p. 416. kk.

dogmatikából, mivel az a teológia történeti részéhez tartozik.²⁰ Márkus Jenő lényeglátóan fogalmazza meg a liberális teológia Szentírásról vallott felfogását: „Magának az írásnak azon címen kegyelmez meg a liberális teológia, hogy az evangéliumok a vallásos ihlet benső igazsággal bíró alkotásai, a legtisztább emberi lét eszményítései, s aki azokat elveti, az az ember eszményi életcéljáról végképp lemondott.”²¹ Az írást a dogmatikában felhasználja a liberális teológia, mert benne az öntudat, az ember önmagát, jobb énjének mintaképét találja.²²

A történetkritika, azaz a nyelvészetből, régészetből, irodalomból merítő összehasonlító vallástudomány, amelyet Kovács Albert exegézisre és a vallások összehasonlítására különít el, racionális érvek sorozatával igyekezett levonni a keresztyén teológiára nézve döntő következtetéseket. A történeti kutatás számos érveléssel támasztotta alá a kánont elutasító liberális tételt. A liberális ember a Bibliát a lelkiismeret sugallatával, a történelemmel és a tapasztalati tényekkel vetette össze, és kimondta: „a Biblia épen oly emberi mű, mint bármily más, a melylyel szemben az igazság érdeke megköveteli a szabad vizsgálódás és bírálat gyakorlatát, azért, hogy az, ami isteni külön választassék az emberi találmányoktól és hozzáátételektől.”²³ A hinduizmus, buddhizmus, iszlám vagy az ókori vallások irataihoz hasonlóan a Biblia is fontos, de nem egyedülálló vallási mű. Ezt, mint utaltunk rá, a nyugat-európai diszkurzus liberális résztvevői is használták érvként. A világvallások szentírataiban is vannak kijelentést hordozó vallási igazságok, de az kontextushoz és helyhez kötött. Isten kijelentése csak részben található meg a Bibliában. Annyiban beszélhetünk Isten kijelentéséről ott, amennyiben az isteni vezető szellem ott is megnyilatkozik.²⁴ Nincs a Bibliában semmilyen rendkívüli kinyilatkoztatás, ugyanis a kijelentést minden író „a maga sajátos felfogása s korának gondolkozásmódja szerint [...] fejezte ki”.²⁵ Simén Domonkos rávilágít arra, hogy még a bibliai könyvek szerzőségében sem lehetünk biztosak. Így lesz egyes liberálisok számára János evangélista „az a szűkkeblű zsidó, ki még azzal mert dicsekedni, hogy az úr keblén pihent [...] ki az Apokalypsist és nem az evangéliumot szerzette, az a chiliasta

20 KOVÁCS ÖDÖN, „Dr. Kovács Ödön tételei”, *PTSZ* 1. 12. (1869. június 12.), p. 188.

21 BALLAGI MÓR, „Strauss Frigyes Dávid III.”, *PEIL* 17. 10. (1874. március 8.), 309–313. (p. 311).

22 MÁRKUS, p. 76.

23 SIMÉN DOMOKOS, „A szabadirányú keresztyénység állása, előnye és teendője a keresztyénységben”, in *A Magyarországi Protestánségylet évkönyve*, szerk. Kovács Albert (Budapest: Franklin Nyomda, 1872), 79–109. (p. 86).

24 KONCZ, p. 85.

25 SIMÉN, „A szabadirányú keresztyénység állása, előnye és teendője a keresztyénységben”, p. 86.

ábrándokba merült szűkkeblű hiú zsidó, ki [...] zsidó öntetszelgésében a pentalon hordta, ki magának Jézustól, mint leendő zsidó királytól a királyi szék mellett az első helyet arrogálta.”²⁶ Ballagi Mór szerint a keresztyének a Szentírást azért tartják Istentől ihletettnek, mert a zsidók minden írást mint a gondolat „csuda-telegráfját” nagyobbyszerű csudának tartották.²⁷ Sőt még radikálisabb kijelentéseket is tesz. A Protestáns Egylet megalakulásának nyitóbeszédében a vallások eredetéről szólva kifejti, hogy az égből lehozott „istenparancsok” „gyerek mesék”.²⁸ A liberális teológia a Szentírást „meszeszerű emberi hagyományok tárházának tartja”, amelyekből azért az isteni gondolatokat ki lehet szűrni.²⁹ Ezekből a kijelentésekből is jó látható, hogy a liberális teológia tudni vélte, mi az isteni ihletettség révén létrejött szakasz a Bibliában, és mi az, ami pedig kifejezetten emberi. Ez a magabiztosság elgondolkoztató csakúgy, mint a szigorú ortodoxia állításai.

A történetkritikai módszerek átvételét mutatja Simén kérdése is: hogyan lehet a Biblia tekintélyét fenntartani, ha bebizonyítottnak tekinthető az 1Jn 5, 7-8-ban levő „három mennyei bizonyágtétel” betoldás? Ez csalás, amely a Szentírás tekintélyét csökkenti.³⁰ Jézus szavai nem lehetnek egyenértékűek a „csaló szavaival”.³¹ Kemény mondatok ezek! Mindezekből a liberálisok számára az következik, hogy a Biblia nem Isten közvetlen ihletése által keletkezett, „nem isten csinálta, vagy Szentlélek diktálta könyv, hanem pusztán emberi mű”.³² Jól állapítja meg a hazai új ortodox teológia, hogy a liberalizmus nem fogadja el a „bibliai iratok tekintélyét”.³³ Ez nem azt jelenti, hogy tiszteletlenül – mint fentebb – beszél a Szentírásról, hanem hogy az egyházatyák, majd a reformáció korában a kialakult, illetve megerősített nyert tulajdonságok *authoritas et certitudo, necessitas et perspicuitas, sufficientia et perfectio* mind elvesztették jelentőségüket.³⁴

26 ZSIGMOND Sándor, „Gondolat-töredékek és néhány vonás a magyarországi modern teológiai irányról II.”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* (továbbiakban: *MPEIFő*) 6. 3. (1875. március), 117–142. (p. 119). Vö. NAGY Gusztáv, „Figyelmező és prófétája”, *PEIL* 15. 45. (1872. november 9.), pp. 1412–1421.

27 BALLAGI Mór, *Bibliai tanulmányok* (Pest: Engels és Mandell, 1865), pp. 4, 5.

28 BALLAGI Mór, „Felolvasás”, in *A Magyarországi Protestáns Egylet évkönyve*, szerk. KOVÁCS Albert és LAUKÓ Károly (Budapest: Franklin Nyomda, 1871), 6–23. (p. 10).

29 EMBER Pál, „Néhány igénytelen szó a reform. vagy protestáns egyletről és az egylet működését ellensúlyozó teendőkről”, *MPEIFő* 4. 6 (1873), 255–271. (p. 262).

30 SIMÉN, „A szabadíranyu keresztyénség állása”, p. 93.

31 *Ibid.*, p. 93.

32 *Ibid.*, p. 96.

33 K, „Mi az a modern teológia?”, *MPEIFő* 5. 8–9, (1874), 444–467. (p. 451).

34 BALLAGI Mór, „Nyílt levél az »Evang. prot. lap« szerkesztőjéhez I.”, *PEIL* 18. 5 (1875. január 31.), 129–138, p. 135kk. vö. MÁRKUS, p. 77.

A liberális teológia szerint a Biblia nem tekinthető Isten különös kijelentésének, a *kinyilatkoztatásnak* pedig egyáltalán nem. Tele van hibával, tévedésekkel, emberi bölcsességekkel és gondolatokkal, amelyek néha az emberben megjelenő istenit fejezik ki sokféleképpen. Az általános vallásfilozófiából kiindulva állítja, ha a Biblia valami belőle értékelhető (istenismeretet, valláserkölcset stb.) közvetít, azt is csak az általános kijelentés Szentírásban megjelent részeként teszi. Ezen a ponton érvényesül a liberalizmus sajátos vallásfilozófiai látásmódja, amely eltér a keresztyén teológiától. A liberalizmus csak általános kijelentést ismer.³⁵ E tételt Simén Domokos, a hazai liberálisok, a Protestáns Unió egyik vezéralakja világosan ki is mondja „Bár a bibliában [sic!] benne van isten [sic!] szava, de isten nemcsak a szent írók által jelentette ki magát, hanem épen úgy kijelentette, s jelenti folytonosan, az emberi lélekben, a természetben, és a látható s láthatatlan dolgok rendjében nyilvánuló rend és összhang mind az isten szava.”³⁶

Az emberiség történelmében látható haladás során az ember arról győződhet meg, hogy a „tapasztalati tények” egészen más „világrendszert” tárnak fel, mint amelyet a bibliai írók mondanak. Ebből következik az is, hogy a próféták és az evangélisták által „tett kijelentés nem maga az isteni szó, hanem emberi bizonyítéka [...] az isteni kijelentésnek, amely az eget és földet betölti s a mely magát a mindenségbe és a lélekben visszatükrözi”.³⁷

A magyar szabadelvű teológia a *revelatio specialis* tagadásával együtt a keresztyén vallás eredetét ugyanolyannak hirdette, mint a buddhizmusét vagy az iszlámét.³⁸ Keresztes József nagyenyedi teológiai tanár érvelésén keresztül látható, hogy a Bibliát nem tartotta azon egyetlenegy eszköznek, amelyen keresztül Isten az emberrel közli akaratát. Isten a Biblián kívül is közölheti velünk akaratát, és amit a Bibliában velünk közölt, annak az igazságismérve szintén az emberi szellem.³⁹ A liberális teológia szerint a „keresztyén kijelentés [...] Istennek a szellemvilágban folyton tartó, minden idők és éghajlatok embereiben mindig nyilatkozó működése”.⁴⁰ Egy másik helyen Ballagi hasonlóan érvel: „a következetes gondolkodás útján azon

35 KONCZ, p. 85.

36 SIMÉN Domokos, „A szabadirányú keresztyénség állása, előnye és teendője a keresztyénségben” in *A Magyarországi Protestánsok Évkönyve*, szerk. Kovács Albert (Budapest: Franklin Nyomda, 1872), 79–109. (p. 86).

37 Ibid, p. 86.

38 BALOGH Ferenc, „Nyílt Válasz Ballagi Mór úr Nyílt Levelére I.”, *Evangeliumi Protestáns Lap* (továbbiakban: *EPL*) 1. 11 (1875. március 12.), 93–96. (p. 95).

39 KERESZTES József, „A biblia szerepe a ref. egyházban II.”, *Egyházi és Iskolai Szemle* 5. 44. (1880. október 28.), 721–733. (p. 727).

40 BALLAGI Mór, „Számolás és számoltatás”, *PEIL* XV. 24 (1872), 736–751. (p. 749).

meggyőződéshez jutott a tudomány, hogy Isten legmagasztosabb önkijelentése az ember személyes szellemében történik”.⁴¹ Majd így folytatja: „minden, ami az emberiség általános szellemiségéből következik, isteni eredetű”.⁴² Az általános és a speciális kijelentés így teljesen egybeolvadt a liberális teológia számára, mivel az emberi szellem a kijelentés hordozója. Kovács Ödön érvelésének végén ugyanezt találjuk: „Az eredeti protestáns elv az írás szavának igazságát és isteni voltát azért hinni, mert miként a nap tápláló erejét saját tapasztalatunkból ismerjük, éppúgy a Szent Lélekkel való közösségben önmagunk belátjuk, önmagunk érezzük, önmagunk tapasztaljuk, hogy amit az írás Istenről és hozzá való viszonyunkról hirdet, igaz.”⁴³ Majd Kovács–Makkai tolmácsolásában – így folytatja: „Ugyanazon szellem, amely Jézus és apostolai szája által szólott, bizonyosságot tesz saját belsőjében ugyanazon igazság felől”.⁴⁴ Ha vallásfilozófiai szempontból nézzük, hogy mit is csinál a liberális teológia, igen jól érzékelhető, hogy az immanens teljesen felveszi magába a transzcendenst, így azokat a kiegészítőket, amelyek Istent és az ő cselekedetét illethetnék, az ember és az emberi kapja.⁴⁵ Hogy a liberális teológusok mennyire ezt a nézetet vallották, igazolja Peti József megállapítása, mely szerint a keresztyén kijelentés „az isteni állománynak az emberi szellemben lett közvetlen megjelenése”.⁴⁶ Így a Biblia csupán annyit tartalmaz a kijelentésből, amennyiben az igazán emberit tartalmazza. A Szentírás tehát a humanisztikus alapú valláserkölc elindítója, majd fejlesztője, mert az ember Jézusban megjelent legtisztább eszmeiséget hirdeti.⁴⁷ A Biblia valóban „puszta emberi terménnyé [sic!] lehalandósítás” lett.⁴⁸ Ezt még világosabban kifejti Kovács Ödön igen értékes, kéziratban fennmaradt Dogmatikája: „a szellemi élet bizonyos meghatározottsága [...], az egyén élő közössége Krisztussal, Istentől való függés, Istentől és Istenben való élet. Krisztusban ez az élet a maga teljességében és tisztaságában megvalósult. Ennélfogva ezen nyugszik az ő sajátos küldetése is, hogy az egész emberiségre a vallásos élet központi személyisége, megelevenítő közvetítője, élő eszményképe legyen és maradjon. Minél teljesebben szemléli a tiszta szív

41 BALLAGI, *Bibliái tanulmányok* (Pest: Engels és Mandell, 1865), p. 78.

42 Ibid, p. 80.

43 KOVÁCS Ödön, *A vallásbölcsezet kézikönyve*, vols 2 (Pest: Franklin, 1877).

44 MAKKAI Sándor, *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig* (Kolozsvár: Minerva, 1925), p. 12.

45 MÁRKUS, p. 73.

46 PETI József, „A hittani tudat jelene az ev. ref. egyházban”, p. 6.

47 BALLAGI Mór, „A bibliáról”, *PEIL* 30.11 (1887. március 13.), 321–332. (p. 321).

48 BALOGH Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr 2. nyílt levelére II.”, *EPL* 1. 15. (1875. április 9.), 133–138. (p. 134.)

[...], minél inkább lesz a vallásos élet központjává a kedély: annál nagyobb jelentőséggel bírnak ránézve az ezen téren kiváló személyiségek, s különösen azon személy, kiből Isten oly zavartalanul jelenti ki magát, hogy nemcsak bírja és mondja Isten kijelentését és igéjét, hanem ő maga (egész személyisége) a kijelentés, az ige.⁴⁹ Kovács nyíltan állást foglal a vallástudományi teológiai mellett, amely nem krisztológiai, hanem antropológiai megalapozottságú. Kovács Ödön Dogmatikájában a krisztológiáról szóló 3. tétel rámutat arra, hogyan függ össze a liberális teológus számára a kijelentés sajátos, szeretetként való új értelmezése és Krisztus munkássága. Teológiájával átírja a hagyományos doktrínákat és tetszetős, modern teológiát alkot. Fő tétele, amelyet ő maga kiemelt, így hangzott: „A történeti Krisztusban az ő személyisége magva gyanánt a megváltó szeretet, mint a mennyei életében a legmagasabb minőség a Krisztusban emberileg megjelenik s az ő egész lényénél – érzelmeiben és működésében – áthatja, vezérli, úgy hogy ez által egy az Atyával.”⁵⁰ Ezek után így érvel: „Míg a hagyományos dogmatikai Isten-ember Istennek ép metafizikai, antropológiai tulajdonságait bírnia, addig Krisztus Isten legmagasabb életminőségét, a szeretetet mutatja fel. Mert a szeretet (még pedig a bűnös emberiséggel szemben a megváltó szeretet) a legmagasabb tulajdon, amelyet a keresztyén tudat a mennyei Atyának tulajdonít. Ennélfogva a Krisztus személyéről sem lehet magasabbat mondani, mint ép azt, hogy benne a megváltó szeretet egyedüli módon jelent meg, amennyiben egész személyiségét átölelte egész érzületének és működésének legbelső alapját képezte, sőt benne testté lett, s így Istennek egy szülött, azaz e tekintetben egyszülött fia.”⁵¹ Ez így eddig tetszetős érvelés, és elsőre úgy tűnik, mintha közel állna a hagyományos teológiához. Azonban az utána következő érvelésben nyilvánvalóvá válik, hogy Kovács Ödön merre is tart. „Istennek azon kijelentése, amely által magát Atyának, szeretetnek jelenti ki, az ő tökéletes kijelentése a legmagasabb, az utolsó »ige, amely Istennél van és amely Isten« (»Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala Istennél és az az Ige Isten vala.« Ján. ev. 1,1.) A szeretet azon isteni tulajdon, amely az emberbe úgy szállhat át, hogy annak egész magasabb lényét alkossa. Az Isten lényegének mindenhatósága, mindentudósága, örökkévalósága stb., amelyek az isteni életnek nem tartalmát, hanem csak végtelenségét jelölik, az emberi természetbe át nem szállhatnak anélkül, hogy önmagukat ne korlátozzák, meg ne üresítsék; míg a szeretet ezt teheti és ha az isteni szeretet teljesen át-

49 Kovács Ödön, *Dogmatika* (kézirat). Ezt az igen értékes kéziratot 2012. február 7-én vásároltam a Mike és Társa Antikváriumban Budapesten, a Múzeum körúton.

50 Kovács Ödön, *Dogmatika*, p. 220.

51 Kovács Ödön, *Dogmatika*, p. 221.

hatja Krisztust (incarnálódik), azért az Istenből nem vész el, az isteni szeretet nem kisebbitte meg. A reformáció tana: »a logos emberré lett és a mennyet még sem hagyta; totus extra Christum és totus in Christo volt«. És így mondhatjuk, hogy az isteni szeretet benne incarnálódott, emberré lett; tehát ezen értelemben alkalmazható a lutheránus tétel: finitum capax infiniti, míg ellenben, ha az emberré lételt úgy akarjuk gondolni, hogy Istennek minden isteni tulajdonai (mindenhatóság, mindentudóság, végtelenség stb.) az ember Jézusba szálltak alá: úgy azonnal a ref. tétel: »finitum non est capax infiniti« jut érvényre s Krisztus azonnal egy doketikus phantasmává válik. Míg ha az ő személyisége központi lényegévé a szeretetet tesszük, az által a metafizikait, mint a hittanra nem tartozót eltávolítva, Krisztus személyiségének vallásos meghatározását nyerjük s egyszersmind az istenit, amit másokkal is közölhet, mert amit elsajátítani törekszünk, az Istennek nem mindenhatósága, hanem emberi tulajdonai, amelyet a szeretetben foglalnak össze. Ezen meghatározással meg van adva az istenfiúság és az istenember dogmatikai fogalmainak helyes és teljes értelme is.⁵² Kovács Ödön itt nem a preegzisztens Krisztus testet öltéséről, hanem egy eszményített liberális keresztény szeretetfogalom „inkarnálódásáról” beszél. Ez nagyon messze állt a hagyományos keresztény hitben felismert igazságaitól. A nagyenyedi teológiai tanár a fenti állításait az alábbi érvekkel igyekszik alátámasztani: „1. ...történetileg is a Jézus tanítványai róla ép azon benyomást nyerték, hogy az ő lénye ezen szeretetben olvad föl, sőt hogy kegyes bölcselkedésük iránya is az volt, hogy az ő életében az isteni életnek ezen legmagasabb nyilvánulását fogják fel: az történetileg kimutatható. Kétségtelen, hogy a tanítványok lelkére leghatalmasabb és legmeghatározóbb befolyással a történeti Krisztusnak a bűnösök és a szenvedők iránti könyörületessége, önmegtagadásának, szenvedésének és kereszthalálának nyugodt hordozása, szóval azon megváltó és megszabadító szeretet volt, amelyet még a bántalmazások és az ellenségek iránt is tanúsított. Ő maga is élte központi feladatát jellemzi, midőn mondja: »Az Embernek Fia azért jött, hogy megmentse, ami elveszett.« Mt 18,11; hogy ő a betegek és bűnösök gyógyítására jött – Mt 9,12-13; hogy nem azért küldetett, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő maga szolgáljon másoknak és életét adja érettök – Mt 20,28; hogy az elfáradtakat és megterhelteket megnyihítendi – Mt 11,28. Így fogták fel őt az apostolok is, pl. a jánosi iratok, midőn őt Isten bárányának nevezik, ki a világ bűneit hordozza – 1,29; a ki azért jött, hogy minket a bűntől megszabadítson – 1Jn 3,5; a ki, mint pásztor adja az életét a juhokért – 10,11. Pál is a

52 Ibid.

történeti Krisztus önfeláldozó, feltétlen – még az ellenséget is átölelő szeretetében látja az ő jelleme legmagasabb tulajdonát: »mert midőn még erőtlennek valánk, meghalt Krisztus értünk, gonoszokért; bizonyára az igazért is nehezen hal meg az ember« – Róm 5,6-7. Ezért lett ezen, egész a halálig menő, szeretet jelképe, a kereszt, a keresztyénség jelvénye. Krisztus szeretete nemcsak azért tűnik fel abszoltnak és isteninek, mert mint a mennyei Atya szeretete jókra és gonoszokra egyaránt kiterjed feltétlenül (Mt 5,44-45, 48: »szeressétek ellenségeiteket...«, »legyetek tökéletesek...« stb.), hanem különösen azért, mert az magának, az Atyának a szeretete (Róm 5,5), amely a Fiúban a maga teljességében megnyilvánult, úgy hogy: »a ki engem lát, az Atyát látja.« Hogy mennyire a megváltó szeretet volt az, ami Krisztus személyiségében a tanítványok lelkét leginkább megragadta: látszik abból is, hogy az evangélium hirdetésében mindig Krisztus halálát s ez által megdicsőülését emelték ki, csodáit pedig vagy mellőzék, vagy csak azokat emelik ki, melyekben (mint gyógyításaiban) ép e megszabadító szeretet nyilatkozik. A keresztyén kegyes tudat fejlődéséből természetszerűleg folyt, hogy később az ezen Krisztusban nyilvánuló szeretetnek alapjául szolgáló örök, eszményi lényegét is igyekeztek felfogni. Miután azonban maga Krisztus önmagáról alig mondott egyebet, mint az ő messiási hivatását és vallásos istenfűségét és semmi nyoma sincs annak, hogy ő személye jelentőségének felmutatására valami metaphysikai vagy onthologiai gnosist vett volna alkalmazásba s magát sem a logosnak, sem második Ádámnak, sem Melchisedek szerinti főpaprak nem nevezte: annál fogva ezen és más ezekhez hasonló – majd speculativ theosophistikus – majd tipikus és allegorikus kísérletek az ő belső lényegének felfogására csak úgy tekinthetők, mint a hívők theologiai gondolkodásának szüleményei; mint az akkori speculativ fogalmak és nézetek alkalmazása a történeti Krisztusra.⁵³ Itt már tetten érhető, hogy a Szentírás ihletettségét sajátos módon értelmezi Kovács, hiszen a kialakuló vallástörténeti iskola, történeti kritika racionális értelmezését alkalmazza a Bibliára. Különbséget tesz az evangéliumokban található jézusi tanítások és a róla alkotott képzetek közt. Így e hermeneutikai módszer szerint a Szentírás egyes részei közelebb állnak a valós kinyilatkozáshoz, az igazihoz, az eszményihez, a maghoz, mint a későbbi „rarakódott rétegek”. Arról a folyamatról ír, ami valóban a Biblia lapjai szerint zajlott le. „Mint hogy azok (metaphysikai vagy onthologiai) mindnyájan is a zsidó rabbinikus, vagy a hellén bölcelet speculatiókból vették; az első főleg Pálnál, az utolsó a jánosi iratokban. A jánosi iratok Krisztust, a logos theologijából

53 Kovács Ödön, *Dogmatika*, p. 223.

kiindulva akarják felfogni és a philói logostanból e felfogásban mi sem is hiányzik s új csak is annak a Jézusra alkalmazása. Jézusban látták tapasztalatilag a megváltó szeretetből való teljes áthatottságot s azt ők úgy akarták kimagyarázni, mint a logos testté lételet, mert [...] az Atya életének legmagasabb megnyilvánulása a szeretet, amely »kezdetből fogva Istennél van és amely maga Isten«, úgy az ő tökéletes kijelentése a logos és a szeretet kell, hogy legyen. »Isten a szeretet, és a ki szeretetben marad, az Istenben marad és Isten őbenne.« IJn 4,8-16. Hasonlólag a páli formulák és típusok is mindazon egyedüli hatást akarják kimagyarázni, az akkori szokott fogalmak alkalmazása által megfoghatóvá tenni, amelyet a történeti Krisztus a benne nyilvánvaló isteni élet által a hívők kedélyére lett. Ezt teszi az újabb teológia is, midőn az előtte ismert és használt fogalmakat alkalmazza, pl. hogy a történeti Krisztusban az eszme vagy az igaz vallás vagy az ember valódi eszméje valósult meg.⁵⁴ Fejtegetését végül így zárja Kovács Ödön: „S így ha igaz lehet is, amit Strauss mond, hogy a Schleiermacher-féle Krisztusban egy apostol sem ismerte volna fel a maga Krisztusát, sokkal inkább mondhatnák annak egyes vonásait Plató, Spinóza, Kánt és mások a magukénak ép annyira igaz, hogy a tanítványok a niceaei, chalcedoni Krisztusban is nehezen ismerhették volna fel a maguk Krisztusát, sőt hogy egy Jakab, Péter már a jánosi Krisztust sem könnyen ismerték volna és hogy abból is egyes vonásokat azért Plató és Philó mondhatnának magukénak, míg a Páléban Gamáliel némely régibb írástudók és a kabalisták találnának az ő gondolatkörükből vett vonásokra. És ez mindig úgy volt s nem is hibáztatható, hogy azon speculativ kérdésre: »mi volt Krisztus lényege?« csak speculativ formák segítségével lehet megfelelni s mikor azon formulákat használta, amelyek akkor forgalomban voltak.” Meggyőzőnek tűnhetett Kovács Ödön érvelése a kortársak számára, és ezzel a hagyományos teológia kijelentéséről szóló tanítása, annak krisztológiájával együtt komoly kritika elé került.

Kovács Ödön A. Schweizert követte a kijelentésről szóló véleményalkotásban: „A kijelentésnek a valódi fogalma először a Krisztusban valósult meg teljesen. A régi próféták prófétai ihletései csak koronként volt s máskor ily ihletés nélküli közönséges emberek voltak, Krisztusnál pedig szakadatlanul működött; a régi prófétákat, mintegy szokatlan, rendkívüli hatalom ragadja meg, Krisztus pedig maradandóan egyesülve volt az ihlető szellemmel; a régi próféták a kijelentést olykor képekben, álomlátásokban, sőt extasisban nyerik, krisztusnál pedig semmi nyomát sem látjuk a kijelentés ily külsőleges közvetítésének, mert »ő egy az Atyával« és »a mit az Atyából

54 Kovács Ödön, *Dogmatika*, p. 224.

szól és tesz, úgy szólja és teszi, mint a magáét» (és megfordítva). »*Qui causas naturales et artes et scientias explicat non est, sed doctor, qui exercito, studio et labore comparat – forma prophetiae est revelatio dei...videt propheta praesentiam spiritus divini.*« – Péter martyr. – »*Modus, quo Chr. ad officium suum vocatis est, in ubera illa unctione constituit, qua [sic]* sancti carismata, sive mensura docépit.*« – Vollebius – »*Non sibi modo unctionem (spiritus) accepit, ut fungeretur docendi partibus, sed toti suo corpori. Ab ipso (enim) capite ad membra diffusa est haec unctio, sicut a Joele praedicatum fuerit: profetabunt filii vestri.*« – Calvin. Röviden: a magát kijelentő isteni szellem a prófétákban, mint szolgákban, nem lakozott állandólag, hanem mint rajtuk kívül álló, idegen hatalom, csak olykor tette őket organumaivá; Krisztusban pedig az Atya szeretete és ennek kijelentése állandóan benne lakozott, vele egyesülve volt, a mint ezt nemcsak a 4.ik evangelium, hanem a más három is kifejezi, midőn a Szentlélek adományával teljes mértékben, azaz: mérték nélkül felruházottnak állítja. »A tökéletes istentudat, vagy az Istennek, mint megváltó szeretetnek lakozása (benne létele) a megfelelő fiú tudatban: az egyszersmind az Atya tökéletes önközlése és minden profetia berekesztő vége, az isteni kijelentés zárköve és tetőpontja, a melynél magasabbat nem gondolhatni.«⁵⁵

A liberális teológia nemcsak a történetkritika és a vallásfilozófia oldaláról jut el az immanens és a transzcendens azonosításához, hanem a tudományosság kritériumának mindenáron való megfelelési kényszere révén is. A bibliai kijelentést természettudományos alapon is elveti. Emellett elsőként úgy érvel, hogy a természetfeletti dolgok nem léteznek. Azt állítja, hogy a Biblia „nem ismeri a supranaturalismust [...], [mely] tan szerint az isteni az emberinek ellentéte, mintha az egy magasb és a természettel szembeálló hatalom volna [...], mely szerint isten természetfeletti módon a világ folyásába benyúl”.⁵⁶ Nem véletlen, hogy a liberális teológia tagadni fogja a keresztyénség olyan kardinális hittételeit, mint az inkarnáció, a feltámasztás vagy éppen a megváltás szükségessége. Sőt még ennél is tovább megy, a kritikájával nemcsak tagad, hanem vádol is, mert a Biblia „századokig az igazi tudomány fejlődésének legnagyobb akadályá” volt.⁵⁷ A teremtéstörténetet és Noé bárkájának történetét vizsgálva Ballagi gúnyosan jegyzi meg: „Vajjon tetszenék-e még a legkegyesebbnek is, ha gyermekének az állattant

55 Kovács Ödön, *Dogmatika*, pp. 243–244. A kézirat forrás megjelölése így áll: „Schweizer 1 p. 141. További kutatások fogják kideríteni, hogy melyik könyvről is van pontosan szó.

56 „Az orthodoxia és a biblia. Scholten után”, *PTSZ* 2. 24. (1870. december 4.), pp. 377, 379.

57 BALLAGI MÓR, „A tudomány fejlődése hajdan és most I.”, *PTSZ* 2. 24. (1870), p. 372.

nem az újabb összehasonlító természettudomány nyomán nyert rendszer szerint tanítanak, hanem a bibliai felfogás szerint, hogy a négy lábú állatok kérődzőkre és nem kérődzőkre vannak osztályozva és a nyúl a kérődzők közé van sorolva?⁵⁸

A liberális teológia számára tehát csak az a valós, ami tapasztalati úton bizonyítható. A történetkritikai felfogás mellett a vallásbölcseleti megközelítés, vagyis az azonossági filozófia „hitvallása” és a tudományosságról vallott természettudományos világnézet alapján is arra az állásfoglalásra jut, hogy a Biblia, annak hagyományos értelmezése szerint, valójában nem tekinthető az ember élete vezérfonalának. A bibliai kijelentés hitét, annak Jézus Krisztusban álló egyedülállóságát a liberális teológia az észhitre cseréli le. A vallás, az igaz hit csak az lehet, amit „bizton tudhatunk”, ami „nem ellenkezik az ésszel”. Sőt még merészebben fogalmaznak, mert az igaz hit az „ész szükséges kiegészítője lesz”.⁵⁹ A liberális „hitvallás” szerint a modern, a haladásban és fejlődésben bízó ember nem adhat hitelt a Biblia azon állításainak, amelyeket nem lehet tudományos módszerrel bizonyítani. A debreceni ortodoxia éppen arra törekszik, hogy a hitet és a tudományt oly módon összebékítse, hogy közben a hit területét megőrizze az egyház számára.

A liberális teológia elvi tételeire az új ortodoxia egyik személye, Heiszler József vallásbölcseleti választ, a történetkritikai és teológiai kérdésekre pedig Révész Imre, valamint Balogh Ferenc és a többi debreceni teológiai tanár bibliai és teológiai alapú feleletet ad. Kiss János pápai tanár pedig egyfajta közvetítő álláspontot képvisel a maga supranaturalizmusával. A Protestáns Egyetel liberalizmusát ellensúlyozandó Révész-féle *Figyelmező*, majd a Balogh által indított *Evangeliumi Protestáns Lap* fontos szerepet kapott a kortárs hazai vitában. Számos tanulmány, cikk és esszé jelent meg bennük, de leginkább az 1875-ös *Debreceni Hitvallás* fejezi ki az ortodoxia rendszeres teológiai gondolatait a vitatott kérdésekben. A hagyományos teológiához ragaszkodó debreceniek szerint a keresztyén vallás mint „kijelentett tudomány örök érvényű és változhatatlan miképp örök és változhatatlan maga az azt kijelentett istenség”.⁶⁰ Itt a debreceni ortodoxia hitvallása egyrészt a keresztyén vallást (értsd annak ortodox teológiai értelmezését!) mint tudományt⁶¹ kívánja látni. Ebből fakadóan magának is megköveteli

58 Ibid, p. 372.

59 BLOCH Moritz, „Mi a hit”, *PEIL* 4.16. (1845. április 20.), 361–364. (p. 363).

60 TÓTH Sámuel, MENYHÁRT János, TÓTH Mihály és BALOGH Ferenc, „A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban III.”, *EPL* 1875. 3. (1875. január 15.), 21–23. (p. 21.)

61 A probléma az, hogy az ortodoxia, eddigi ismereteim szerint, itt nem alakít ki a saját munkásságára vonatkozó tudományfogalmat.

a tudomány nevet, másrészt azonosítja a kijelentést magyarázó tudomány (keresztyén vallás = teológia) lényegét a kijelentést adó istenséggel, melynek leglényegesebb tulajdonságai a változatlanlanság és az örök érvényűség. Ezzel a statikusságot magában hordozó állítással egyidejűleg azonban a debreceni új ortodoxok is elismerik a modern teológiai kutatás új történetkritikai eszközeinek használhatóságát. A Szentírás tanításai, amiből a hittételek kialakultak, „nem minden félreértést és félremagyarázást kizáró teljes világosságban állanak előttünk”.⁶² Az ortodoxok is tudnak a szerzők saját szemléletmódjának a szöveget befolyásoló voltáról, a kortörténet szerepéről. Sőt a különféle magyarázati lehetőségek létét is elfogadják, hiszen „maguk az apostolok magának Jézus Krisztusnak a tényeit, mondatait is »értelmi fejlettségük mértéke szerint fogták fel«”.⁶³ Az ortodoxok feltételezik és hiszik, hogy a szentírók „isteni lélektől áthatott valódi hitvilágába, csak avatott s találó kombinálás segítségével sikerülhet bepillantani”.⁶⁴ Ebből az következik, hogy egyrészt újból kifejezik a hitvallásukat, világnézetüket, mely szerint az inspiráció tanát vallják, és az eszt, a modern tudományt is segítségül hívják, másrészt kiemelik, hogy a Biblia kutatása csak a hitnek alárendelve működhet. Ezzel a kijelölt módszerrel meghatározzák a történeti „nyomozódások” feladatát is, amelynek eredményeit, ha „józanul” felhasználják, akkor a Biblia értelmezése tökéletesebb lesz, s érthetőbbé válnak a „korabeli körülmények, korszükségek, alkalmazkodások, kornézetek”. Fontosnak tartják, hogy alkalmazzák a „*Sitz im Leben*” elvét, miszerint a teológusoknak a szentírók lelkületébe kell behatolni, s onnan kiindulva kísérlethet meg „tételeik valódi értelmét” felfedezni.

Balogh sajátos kijelentésértelmezését éppen „bibliai teológiai” érvelése és rendszeres teológiai következtetése mutatja. A boszorkányság, bűbájosság fordítási kérdését vizsgálva a 5Móz 18, 11 szerint arra a következtetésre jut, hogy a polgári törvények adásakor sok mindent, azaz a polgári és egészségügyi törvényt a szentírók Isten nevében mondták el az adott kor „hivatalos irálya szerint”, de azokat nem lehet „Istentől eredőknek mondani”, mert a „kijelentés belmivoltát nem tartozik oly tárgyakra kiterjeszteni, melyek nem esnek a hit és üdv igazságok keretébe s így nem örökérvényűek”.⁶⁵ A kijelentés értelmezésénél fontosnak tartja, hogy az újszövetségi kijelentés

62 TÓTH Sámuel, MENYHÁRT János, TÓTH Mihály és BALOGH Ferenc, „A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban III.”, *EPL* 1875. 3. (1875. január 15.), 21–23. (p. 21.)

63 *Ibid.*, p. 22.

64 *Ibid.*

65 BALOGH Ferenc, „Nyílt válasz Ballagi Mór úr 2. nyílt levelére II.”, *EPL* 1. 15. (1875. április 9.), 133–138. (p. 135).

fényénél kell szemlélni az ószövetségi mozzanatokot, mert „épen ezért vagyunk keresztyének”.⁶⁶

Ez a hitvallás roppant haladó, természetesen hitbeli látáson alapuló megkülönböztetést alkalmaz, miszerint meg kell különböztetni az „ideiglenes értékűt”, az „emberi borítékba” burkolt „isteni eredetű magvakat”. Ebben a tekintetben meglepően még hasonlít a liberális teológiához is. Csak e tekintetben ismeri el „emberi felfogás szempontjából”, hogy a keresztyén vallás hittételei „tökélyesbíthetőek”, és arról is tud, hogy az észszerű műveltséggel a hitet teljesen összhangba nem lehet hozni.⁶⁷ A *Debreceni Hitvallás* meggyőződéssel állítja, hogy a keresztyén hitvallás hittételei, amelyeket ők pontokba is szedtek (lásd hitvallásuk), a józan értelmezés követelményei szerint és a szentírók valódi értelmének eltalálásával vétettek ki”.⁶⁸ Az ortodoxok így egyértelműen hittek abban, hogy az általuk értelmezett valóság és igazságlátás helyes, és ők képesek megérteni a Biblia könyveit író szerzők teológiai látását. Az ortodoxok teológiai axiómája a hiten, valamint a keresztyén hitszabályhoz való alkalmazkodó vélekedésen alapult: ehhez rendelték a tudományt és az észet. A debreceni ortodoxia igyekezett elkerülni a vita hevében a kizárólagosságot, bár azt nem mindig sikerült megvalósítania. Nem tudja elfogadni azon irányzatot, mely kizárja a természeti és emberi köréből a természetfelettit, „mint némely modernnek”, de az emberit gépiességre szorító állásfoglalást sem „mint a középkori némely ortodoxok”. Azonban nem igazán magyarázza el, hogyan rendelődik alá a hitnek az ész.⁶⁹ Csak kijelent és állít, de nem tárja elénk gondolatait a kérdésben részletesen.

A történetkritikai vizsgálódásnál meghatározónak tartják a kánonról szóló állásfoglalást. A debreceni teológiai tanárok mellett nemcsak a patakiak, hanem a pápai tanárok között is voltak olyanok, akik elutasították a libe-

66 Kálvin is a hit keretrendszerében értelmezte a tudományt, de a történetkritikát tanító kollégák sokszor nem tartják szem előtt azt, amire Balogh lényegre látóan rávilágított. Fenti kijelentésével még a ma is, látenszen hasonló elveket valló, bibliai teológiai tantárgyakat tanító kollégáknak is üzen.

67 TÓTH Sámuel, MENYHÁRT János, TÓTH Mihály és BALOGH Ferenc, „A debreceni jelenlegi teológiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban III.”, *EPL* 1875. 3. (1875. január 15.), 21–23. (p. 22).

68 *Ibid.*, p. 22.

69 Az ortodoxia gondolatait talán éppen egy egyházatya elmélkedésével vihetjük tovább. A hit (= bizalom) a tudás megszerzésének előfeltétele. Ha a tanítómesternek nem hiszem el, hogy az alfa alfa és a béta béta, akkor soha nem tanulok meg olvasni. A tudás megszerzésének és a tudomány művelésének a hit (bizalom) nem pusztán segédeszköze, hanem alapfeltétele, kiindulópontja. Lásd.: PÁSZTORI-KUPÁN István, „Küroszi Theodorosz: A görög betegségek orvoslása I. rész” in: *Református Szemle* 1. (2006), pp. 45–66.

rális teológiát. De voltak olyanok is, akik viszont hasonló nézeteket vallottak. Kiss János teológiai tanár ismerteti Ballagi állásfoglalását, mely szerint „Az emberek hozzá szoktak a bibliai dolgokra is a szellemi élet más téerein is használt mérveket alkalmazni, és azok megítélésében az ész és lelkiismeret törvényeire hallgatni.”⁷⁰ Kiss felhívja a figyelmet, hogy ez az írásmagyarázati elv Locke és Tindal deista nézeteiben gyökerezik: „a kijelentés csak oly igazságokat közölhet, melyek az észnek nincsenek ellenére, s ezért az ész a kijelentés igazságai felett határozhat”.⁷¹ A pápai tanár kimondja azt a szentírási elvet, amelyet a protestáns ortodoxia is vall, hogy az újszövetség kanonikus iratai a keresztyén valláserkölcsei élet egyedüli zsinórmértékei. Majd így folytatja „[A szentírási elvre] nézve az észnek az a joga és kötelessége, hogy az azokban foglaltakat mindinkább tisztán és világosan felfogni, s belőlük az emberiség boldogítására a keresztyén vallást mindig tökéletesebben előhozni törekedjék. Ez az elv az melylyel a történelmi alapot, melyre reformátoraink oly biztosan építettek, megtartjuk, de ez elv amelylyel megőrizzük a ker. vallásnak azon szoros összeköttetését az észszel, hogy minél fejlődöttebb ez, annál inkább engedi magát a ker. vallás fejleszteni, és minél inkább kifejtett ez, annál jobban kielégíti az észet. Ez elv az, melylyel megőrizzük azon finom határvonalat is, melylyel a szellem, bármily képzett is, *megmarad keresztyén téren* [kiemelés tőlem – K. Á.].”⁷² Úgy tűnik, hogy Ballagi és Kiss véleménye közt voltak hasonlóságok. Azonban újabb kutatásokra vár a téma, hiszen Ballagi, eddigi ismereteink szerint a radikális történetkritikai oldalról közelítette meg a kijelentést és Jézus Krisztus istenségével, vele mint megváltóval, Krisztussal mint Messiással nem tudott mit kezdeni. Kiss János a maga supranaturalista felfogásával egyfajta „köztes” teológiai rendszert épített ki, amelyet Strauss komoly kritikával illetett, mert azt a „hívó és hitetlen alkatrészek önmagában ellentmondó összetételének nevezett”.⁷³

A debreceni újortodoxia véleménye szerint Ballagi „teológiai” felfogása e téren is eltért a keresztyénségtől, átlépte azt a határt, amelyen túl megszűnik keresztyén lenni. Az ilyen teológia már nem hitvalló teológia, hanem vallástudomány, vagy ahogy Koncz Sándor nevezi: vallástudományi teológia. A források bizonyossága alapján finomíthatunk a kifejezésen: Ballagiék elsősorban vallástudományi antropológiát műveltek, melyben a kisbetűs „isten”

70 BALLAGI Mór, „Nyílt levél az »Evangeliumi Prot. Lap« szerkesztőjéhez II.», *PEIL* 18. 7. (1875. február 14.), 193–200. (p. 195).

71 KISS János, „Tisztázzuk a teológia látókört”, *EPL* 1. 18 (1875. április 30.), 161–164. (p. 162.)

72 *Ibid.*, p. 162.

73 P. GENNRICH, p. 22. idézi BAKOS, p. 92. n. 307.

mint meghatározatlan fogalom – hiszen a liberális teológia nem ad választ arra, hogy szerinte Isten „kicsoda” – esetleges felbukkanása még nem szolgáltat elég okot (sőt ürügyet sem) a „teológia” kifejezés használatára. Ebből a felfogásból fakadt, hogy a Jézus Krisztusban testet öltött Kijelentést, az Igét, a testi feltámadást és a megváltást a jó, de a Bibliát liberális teológiai felfogással rendelkező „modern” teológusok nem tudták elfogadni. És ezzel bármilyen szokatlan is, de a patrisztika korában felmerülő hereziseket ismételték meg a teológiastúdiumokban „polgárjogot” nyert „újítás” révén.